

Seltsimees Vaheri küsimus

Nõukogude subjektsus Luise Vaheri
1941. aasta päevikus II

(*Algus Keeles ja Kirjanduses nr 3*)

KRISTO NURMIS

1941. aastal pealetungivate Saksa vägede eest Nõukogude tagalasse evakueerumisel peetud päevikus kirjeldab Luise Vaher, kes sellal kandis neiupõlvenime Kapstas, nähtut ja kogetut suure avameelsusega, ja seda ka üpris intiimsetes detailides. Juba tollal lopsaka keeikasutusega Kapstas kirjutab päevikut optimistlikus, raskusi trotsivas toonis, kuid sellest ei puudu ka üksindusäng ning kriitiline pilk nõukogude igapäevaelule. Kapstase suhestumine ideoloogia ja teiste inimestega jätab sageli impulsiivse mulje. Päevikut iseloomustavad nii rohked tagasivaated esimesele nõukogude aastale Valgas kui ka rikkalikud kirjeldused oma tõekspidamistest ja ideoloogilisest pühendumusest. Viimaste seas leidub nii tõusu- kui ka mõõnaperioode, koguni võimalikke „usutaganemise” momente.¹

Kapstase päeviku intiimsus ja avameelsus oli ilmselt ka põhjus, miks naine 1944. aastal püüdis vältida selle üleandmist 249. Eesti Laskurdiviisi ajalookomisjoni juhile Feliks Roosele, kes selle pika pealekäimise järel ometi lõpuks enda valdusesse sai. Roose oli endine Hans Kruusi õpilane ja lähim kaastöeline Suure Isamaasõja Eesti Vabariiklikus Ajalookomisjonis, mis kogus mälestusi 1941. aasta suvel toimunud Eestist taganemise kohta. Selle nn Kruusi komisjoni eesmärgiks oli tõendada eesti rahva aktiivset osalust käimasolevas „Isamaasõjas” ning seda tööd jätkati ka nõukogude eesti rahvusüksuste ajalookomisjonides, mis ärgitasid üksuste liikmeid pidama päevikuid ning andma need hiljem üle vastava üksuse arhiivi. Roose oli Kapstase päeviku ajaloolisest väärtusest ilmselges vaimustuses ning otsustas selle saata koguni parteijuht Nikolai Karotammele, lisades saadetisele järgnevad read:

¹ Allikakriitilise märkusena tuleb hoiatada, et Kapstase päevik pole tingimata faktiliselt korrektne ning siin-seal ei saa välistada päris ulatuslikku fantaasialendu. Juba päeviku kaanel leiduvas lühikeses biograafilises lõigus – „Luise Kapstas, sünd. 1918 ENSV, Tõlliste mõisavalitseja tütre, parteitu ÜKbP liikmekandidaat 1944 [mahakriipsutus ja kandidaadistaatus lisatud päeviku deponeerimisel arhiivi 1944. aastal – K. N.], kõrgem haridus pooleli (Tartu Ülikooli Õigusteadusk 2. a)” (RA, ERAF.79.1.37, l 1) – leidub mitu valet: vale sünniaasta, arvatavasti trotsist märgitud veelgi n-ö klassivõõram sotsiaalne päritolu ning õpingud Tartu ülikoolis, mida ta muudes ankeetides ei maini, ent mis talle ometi päevikus heiaastuvad. Päevikus leidub teisi detaile, mis panevad kahtlema, kas kirjeldatud sündmused alati ka tegelikult (või päris sel moel) aset leidsid. Siinse artikli kontekstis on sündmuste faktoloogiline korrektsus siiski teisejärguline. Neid valesid ei pruugi võtta niivõrd tõendina päeviku kui allikmaterjali puudusest, kuivõrd tunnistusena Kapstase tahtest ja püüdlusest sisendada endale uut nõukogude identiteeti: luua uut ja paremat mina, kes oleks kommunistliku ettehoolduse vääriline.

„Minu nägemisel on see väga huvitav inimlik dokument 1941. a. evakueerumis-päevilt ja meie inimeste elust Nõukogude Liidus Suure Isamaasõja ajal. Aga ta on ka väga õpetlik.” (RA, ERAF.9607.1.130, l 243, vt foto 2)

Otsides uut maailma

Kapstas väljendab oma poliitilisi veendumusi kõige enesekindlamalt ja trotslikumalt evakuatsiooni esimesel kahel nädalal. Ajal, mil Pihkvast väljuv evakuatsioonieselon läbib mitmeid peatusi, sorteerimis- ja ümberistumispunkte Luugas, Jaroslavlis ja mujal, ei lase Kapstas end heidutada ei loomavaguni palavusest, lämmatavast haisust, haigete hingeheitmisest, nõukogude ametiisikute julmast hooletusest ega pidevatest vargustest. Ühel hetkel satub ta ka ise varguse ohvriks, kui tema kaenla alt kaob kohvipakk ja konservipurk. Seejärel näeb ta oma silmaga, kuidas Tartu juuditariil lõigatakse jaki tasku noaga läbi ning näpatakse rahakott. „Mul on tunne, et oleme kolme krossi ooperis. Hoian kleiti kinni, et seda ka seljast ei varastaks, või veel hullem kleidi alt pükse,” kurdab Kapstas. „„Saite konstitutsiooni tunda,” naerab meid üks raudteelane, eestlane Lilleorg. Vihastun ja näitan talle keelt.” (RA, ERAF.79.1.37, l 5p) Märgates rongi paremates klassides sõitvaid juute, ei varja Kapstas oma jälestust ja põlgust, mida ta väljendab teadliku kommunistliku klassiviha kaudu. Ta kahtlustab juute toidu varumises ja varastamises, oma huvide tagaajamises, väljendamata kordagi empaatiat ega isegi huvi juutide põgenemise tegelike põhjuste vastu.² Ühes evakueerumisrongis märkab Kapstas Valga kaupmehe Rauchmani perekonda, mille peale talle heiaastuvad revolutsioonilised ajad Valgamaa täitevkomitees ja mis on tähelepanuväärne tunnistus esimese nõukogude aasta pineva igapäevaelu kohta:

Tema ka sõidab Uljanovskisse. Tohoo hullu! Meenuvad need õnsad ajad, kus Luise Kapstas, Valgamaa täitevkomitee sekretär pani kõrgeaulik Rauchmani proua oma maja eest lund küürima. See oli revolutsioon ja klassisõda tema kõige algelisemas väljenduses. Meenub, kuis sama seltsimees sekretär viskas vana Rauchmani oma tööruumist Valga täitevkomitees välja. Ei ole sooja kohta. Mingu mullatöödele või metsa puid lõikama [---]. Nüüd juut Rauchman istub pehmes kupees ja Luise Kapstas kükitab loomavagunis [---] Mul on kange tahtmine peent ööpotti, mis „lõhnade” järele parajasti täis peab olema, Rauchmanile otse näkku lennutada. (RA, ERAF.79.1.37, l 5, 5p)

² Täielik ükskõiksus küsimuses, miks küll juudid sakslaste eest põgenevad, näib olevat üldine trend nii eesti kommunistide kui ka ilmselt mittekommunistide seas. Võrdluseks toon ära Tartu ülikooli kommunistist üliõpilasaktivisti, samuti Valgast pärit Koidula Tombaki (Vilparti) jutustuse Tartu naiskommunistide evakuatsioonist Nõukogude tagalasse, milles ta väljendab sügavat pahameelt, et juudi tsiviilisikud soovivad küll põgeneda, aga samas mitte astuda hävituspataljoni: „Peaaegu 100% meist tekkis juudivastane meeleolu. Selleks andsid põhjust juudid ise. Nad tulid esheloni suurte pakkide-lasuga. Kui teel peatuste puhul läksime joogivee järele, siis said juudid hakkama sellega, et võtsid meie käest ära veeämbrid. Ka evakueerusid meil ainult naised ja lapsed – mehed olid jäänud hävituspataljonidesse. Juutide hulgas oli aga mehi, kes terved ning võitlusvõimelised kui purikad.” (Sortside saladused III: 83)

4. aug. 1941

Kanad, see on rõõmsam ürgas maailma. Tahab
olla suurepärane. Ommaja liivimaa isikud on saore-
ugi rahvatõug, eestlase kõimlane. Altna igatähel
molekulaar. Raudteerajam on rõõm. Kuid ja
kitsad liivimaa ringi ja loovad siit oma riiki.
Linnuud toitu. Jaamaasine on pausud teis vaxu.
võimaid inimesi. Kust nad kõik tulevad, kuhu nad
lähevad? Rõõmitaan, et saavlane on kalitöö ja
küivi all. Ma ei ole kaus kuu enam, kugi-
nud ajalehti. Siiti pole neid kusaagi mõha-
gi. ja kui oleks, ma ei oska ja vax kuu
lõppeda. Aga olen samamoodi õnnelik. Ma sü-
da on rahul. Kuidas elada edasi - see ei tee
mulle muret. Üljaaustas, ostavad õunad ja
mandariinid ja maasikad - ja neid jagatakse
seal muidu, vähata.

Ühtu pruugu Kanad! tühjal turul on õhtu-
poolt. Altna umbes sagile laiaide kroogitud sulike-
tega naisi, kellel on imelikud riidid peas, kovi mo-
di punutud paitlad jalas. Põsikeid, profisalgred,
mõnigi rõõm saaks seljas, matkalkuga kuskelt kuu.
Seotud vähivad iga abakustut. Altna neid aga ei
huvita, sest mul pole pausi, et midagi varasta-
da. Mul on tunne, et see on uus suus väit-
mäng ja olen selles peaosaline.

5. aug.

Üld laaditi Kanad: meha. Si aidaand protie-
kuimone ega õhvand. Siie õhtul löödi meid
vaguustut välja, sest raudteerahitusest siit ja ja
silmendusest vagonid. Inopi üld võimud võimaa-
lne vagonid, magada. See siig on see üljaa-
ust... Tahaksin suue kaalega saada. Üllat

Foto 2. Luise Kapstase 1941. aastal peetud päeviku lehekülj (RA, ERAF.79.1.37, l 10).

Ülekohtutundest hoolimata on Kapstas optimistlik ja veendunud, et küll Nõukogude tagala paneb kodanlikud juudid paika. Ta kirjeldab episoodi kokkupuutest noore juudi naisega, kes tuleb kõrgemast klassist tagumisse vagonisse lapse ööpotti tühjendama ja kasutab selle pesemiseks joogivett. „Harimata ristirahvas ja alamat tõugu juudid tõtsid suure kisa,“ kirjeldab Luise puhkenud skandaali. „Mina ka avasin oma suu [---] Siberi taiga on teie paik ja mitte see aus loomavagun kus töölisel, talupojad ja töötav intelligents sõidab sõja eest pakku.“ Kapstas hellitab lootust, et nõukogude tegelikkus jõuab kodanlastele järele. „Meie siht on Uljanovsk, ulja Iljutši linn. Seal on suured õunaaiad, ja seniks kui meie sinna jõuame, on õunad valmis meid ootamas. Seal on suur ja vägev Volga, võimsa Nõukogude maa ema, Stenka Razini jõgi. Mis teete teie seal?“ küsib ta juuditariilt uhkelt ja kahjurõõmsalt. „Seal ei saa prouat mängida ja teenijaid pidada.“ (RA, ERAF.79.1.37, l 5)

Evakuatsiooni kolmandal nädalal hakkab Kapstas oma poliitilises veendumuses kahtlema, mis langeb kokku ešelonil üldise demoraliseerumisega. Pärast kuulujutte,

et ešelon saadetakse Siberisse, otsustab Kapstase sõbranna Elli koos uue meestuttava Tambetiga põgeneda. Noorpaar loodab Elli käes oleva Valga rahalaeka abil iseseisvalt edasi seigelda. Puhkeb „sensatsioon suure jämeda kirjaga”, nagu Kapstas seda kirjeldab, sest Tambet osutub ühe tartlaste ešeloni juhiks, ning evakueeritud tõstavad „hiigla kisa”, et „juhtiva parteilase naine ja parteilane pistavad plehku ja jätvavad teised saatuse hooleks”. Sama päeva õhtul on aga Elli ja Tambet vagunis tagasi „nagu kaks läbipekstud koera”. „Elli nuttis ja teeskles siis magamist,” märgib sapine Kapstas päevikusse. „Maga, maga sa väike madu. Istun sust liiga kaugel ja mind sa ei nõela.” End reedetuna tundev Kapstas täidab terve järgneva lehekülje sõimuga kunagise Valga parteiaktiivi pihta, mis omakorda viib mõttele hüljata poliitika sootuks. „Mitte iialgi eales ei taha ma olla nende meeste kaastööline,” kuulutab Kapstas. „Elu avaliku elu tegelasena on elatud – nüüd algab elu noore naisena. Olen kahekümne kahe aastane.” (RA, ERAF.79.1.37, 19, 9p)

Mõõnaperiood Kapstase poliitilis-moraalses seisundis (kui kasutada nõukogulikke keelepruuki) süveneb veelgi, kui ešelon jõuab oma lõpp-punkti – mitte Uljanovskisse, vaid Uljanovski oblastiga piirneva Tšuvaši autonoomse vabariigi linna Kanaši. Just Kanašis kogeb Kapstas esimest korda nõukogude tegelikkust. „See siis on see Uljanovsk... Tahaksin suure häälega naerda,” ei suuda Kapstas varjata situatsiooni ironiat. „Räpaseim urgas maailmas. [---] Toidud on imeliku maitsega. Liha haiseb. Sõin guljaši ja oksendasin ta välja. Siia põrgusse ma küll ei jää.” Kapstas, kellel pole pagasit, lapsi ega rahapuudust, suudab end siiski uuesti rongi peale sebidada, kuid peab varsti tunnistama, et Kanaš pole erand, vaid nõukogudemaa normaalsus. Uljanovski lähedal asuvas sadamas näeb ta mehi ja naisi, kes veavad seljas laevadele 25-kiloseid sibulakotte, ning mõõnab kontrasti oma ootuste ja tegelikkuse vahel. „Meenub „Punane moon”³... Kus on uus Nõukogude noorus, kus on suured võimsad tõstekraanad, mis sibulamäed poole tunniga laeva tõstavad. Ja laev laeva järel sõidaks päri- ja vastuvoolu koormatega sadamast välja...” õhkab ta. „Rinnus kipitab pettumus. Miks ma ei leidnud seda uut maailma, mida otsisin?” (RA, ERAF.79.1.37, l 10, 10p, 17p)

Kapstase pettumus nõukogude tegelikkuses lõikab iga päevaga üha sügavamalt. Septembris, nüüd juba koos teiste valgalastega Staraja Maina rajoonis töötades, kirjeldab Kapstas hingetõmbehetke ühes endise parteikaaslase Virve Seesmaaga. Kapstas esitab kahe naiskommunisti sünge kahekõne, mis paistab silma erakordse naturalistliku detailsusega:

Tänagi istusime rukkiahki ääres ja närisime kuiva leiba – Virve Seesmaa, instruktor EK(b)P Valgamaa komitees ja Valgamaa täitevkomitee sekretär minu isikus. Ajavad juttu päevapoliitikast:

- Ei tea, kui kaua see kestab? – lausub Virve.
- Parem kauem!
- Jah, kauem, siis vast võidame.

³ Reinhold Glière'i ja Mihhail Kurilko kirjutatud nõukogude ballett (1927), mille tegevus toimub 1920. aastate Hiina sadamalinnas. Ballett on tuntud oma tšastuška-stiilis madrusetantsu „Jablotško” poolest. Estonias esietendus ballett 1939. aasta veebruaris.

- Meie kaks suureme nälga... õhkan.
- Aga teised, kes ellu jäävad, võivad...
– Tahaksin enne surma veel näha ema ja talle ütelda, et temal oli siiski õigus. Siin on ka vaeseid inimesi ja paljasjalgseid lapsi.

Virve hammustab nii huult, et tal on verepiisad hammastel. Siin ongi ainult paljasjalgseid lapsed. Kerjuseid ühes külas enam, kui meil terves linnas. Vaesus on nii suur, et vaevalt küll võib enam vaesemat kohta olla maamunal. Nii rikkal maal elab nii vaene rahvas. Rukis nagu kuld, aga leiba ei ole. Miks nad ei tööta? Miks on seda viljakandjat musta mulda – kulda – söödis? (RA, ERAF.79.1.37, l 19p, 20)

Kapstase pettumust ei süvenda üksnes masendav nõukogude keskkond, vaid ka inimesed tema ümber. Evakueerunud eestlased pole tingimata nõukogudemeelsed. „Punavägi varsti saadetakse laiali,” kuuleb ta räbalais Pärnu noormeestelt Kaasani sadamas, kui ergutab neid Punaarmee liituma. „Stalinit ootab keisri saatus,” teatab neist vanim nimega Humal. „Bolševistliku jama lõppvaatus.” Ka kohalikud nõukogude kodanikud – venelased, ukrainlased, tšuvašid, tatarlased – pole kaugeltki entusiastlikud revolutsiooniosdalased ega individuaalsuseta massinimesed, kes viskuks rindele isamaa ja Stalini eest, kui vaid saaks – kohalikud mehed pigem väldivad mobilisatsiooni. Ühel hommikul Kaasani lähedases sadamas ärkab Kapstas kolutava nutu ja karjumise peale, mida peab esiotse mereõnnetuseks, kuid mis osutub rahvakogunemiseks, kus emad saavad oma mehi ja poegi sõtta. „Üks naine ripub koguni mehe kaelas ja karjub nagu surmahullustuses,” kirjeldab Kapstas jahmatavat vaatepilti. „Ta karjumine nagu lõikab suveöö pooleks.” (RA, ERAF.79.1.37, l 14p, 12p)⁴

Ühel laevasõidul satub Kapstas vene sõjainvaliidi võimukriitilise katarsisehetke tunnistajaks. Too karjub avalikult, et „andis isamaa ja Stalini eest jala, nüüd hakkab saama 400 g leiba ja leivaraha [---] Lubab naise ja lapsed üles puua ja laibad Stalinile saata [---] Kõik sõitjaskond on närviliselt meelestatud,” kirjeldab Kapstas stseeni. Kapstas ei mõista, miks Punaarmee Saksamaa rünnakut juba tagasi ei löö: „Sakslane tuleb kui must müür [---] aina vajub edasi. Miks meie väed ei anna vastulööke?” Pidev taganemine toob kaasa minnalaskmismeeleolu ja sünnitab kujutlusi alternatiivsetest tulevikustsenaariumidest, mida ta mõtestab aga jätkuvalt dramaatiliste ajalooliste murrangute ja revolutsioonilise ajakäsitluse kaudu. „Sakslane, räägitakse, olevat juba Leningradi eeslinnades. Varsti langeb Leningrad. Uus revolutsioon,” kirjutab Kapstas. „Näen oma vaimusilmas ees uut verist kodusõdade ajastut. Mis on ees, millega kõik lõppeb?” (RA, ERAF.79.1.37, l 22p, 27p)

Need apokalüptilised kujutelmad ja masendushetked vahelduvad siiski lootusrikaste ja trotslike kinnitustega, et kommunism võidab kas või „pärast meid”. Humala bolševismivastaste sõnade üle pikalt mõtteid mõlgutades jõuab Kapstas ometi järeldusele, et Hitler sõda ei võida. „Mina aga ei usu Hitleri võidusse,” kirjutab Kapstas. „Las tuleb kuulus vene talv sügava lume ja külmadega, küll siis Baieri ja Thüringeni poisid kodu poole varvast viskavad...” Vahel leiab Kapstas tuge ka loosungitest.

⁴ Kui Kapstase majaperemees mobiliseeritakse, pillub perenaine end põrandale pikali. „Ulgumist oli enam kui hullumajas,” kirjeldab Kapstas vaatepilti (RA, ERAF.79.1.37, l 30p).

„Meie teeme tööd rinde heaks, võidu heaks, kodumaa vabastamise heaks,” kuulutab ta sõbranna Ellile, kui viimane lahkub teda päästma tulnud mehe Kristjan Kukega. Kapstas keeldub loovutamast talle usaldatud kuut tuhandet rubla. „Raha, mis on minu käes, läheb haigetele valgalastele toeks. Teie aga annate oma raha veel homme riigile tagasi,” teatab ta Kukkedele, kes süüdistavad teda riisumises: naine olla „jätis, varas, alatu allakäinud olevus jne”. Kui Kapstasele meenub talle kulakliku päritolu tõttu osaks saanud ebaõiglus, siis tema ideoloogiline andumus üksnes süveneb. „Isa oli kulak, kel oli varandusest rohkem võlga,” kirjutab Kapstas kibestunult. „Ta kurnas ja teda kurnati, kurnati üdini, maaslamamiseni. Vihkan südamest kapitalistlikku korda ja sama soojalt ma armastan kommunismi, aga on seda võimalik ehitada maailma? Olen kolm kuud otsinud uut maailma ja uut inimest, aga ma pole leidnud.” (RA, ERAF.79.1.37, l 14p, 20, 37)

Kahtlustele vaatamata ihaleb Kapstas järjekindlalt sotsiaalset õiglust, ja kui ta kord kolhoosis töötades kuuleb kaugelt laevavilet, kangastuvad talle endiselt nõukogude modernsusele omased urbaansed ja industriaalsed tulevikukujutelmad: „Tahaksin suurtesse linnadesse ja kuulsatesse vabrikutesse.” Kui palju ta ka ei vihkaks Valga bolševikke – kõiki neid „iseloomotuid meeledindluseta seiklejaid”, „selgrootuid aferiste” ja „oma isiklikkude arvete klaarijaid [---] Tahaksin naerda, nii naerda, et kajaks väga kaugele, naerda paljusid meie kommuniste” – on Kapstas kommunistliku kaadri tuleviku osas optimistlik: „Sõda näitas, et nad on seiklejad. Sõda puhastab kaadreid.” Kapstase lootused poliitilisele uuestisünnile, tema usk järjekordse või lõpliku puhastuse lunastavasse võimesse vabastada nõukogude kord lõplikult õnestajatest ja petturitest, osutab ulatusele, mil määral 1940. aastal nõukogude korraga kaasaminejad võisid mitte ainult aktsepteerida, vaid entusiastlikult tervitada vägivaldset poliitilist ja ühiskondlikku puhastust. Kapstas ei tauni kordagi 1941. aasta massilist küüditamist Siberisse. Ta on nõus inimesi ka edaspidi sinna saatma. *Siberisse saatmine* on tema jaoks käibekeelend, klassisõja vaimust kantud retooriline laskemoon, millega ikka ja jälle kodanlasi ja oportuniste kohutada (RA, ERAF.79.1.37, l 24p, 25, 37).

Ent kommunistlikud ulmad ja iha ühiskondliku puhastuse järele pole ainsad asjad, mille kaudu Kapstas on integreerinud end nõukogude korra ideaalide ja praktikate revolutsioonilisse maailma. Sellele aitavad kaasa ka nõukogude tsivilisatsiooni elureeglite omandamine ja igapäevaste mikropoliitiliste jõuvahekordade mõistmine, mida Stephen Kotkin (1995: 145, 155) on Foucault' terminite laenates nimetanud nõukogude elupaiga taktikateks. Nende jõuvahekordade potentsiaali on Kapstas ära kasutanud juba varem Valgas (kaupmees Rauchmani abikaasa lumekoristusele sundimine) ning kogenud alandaval kombel ka oma nahal (parteist väljaheitmise). Selliste argiste jõuvahekordade kirjeldamisele pühendab Kapstas päevikus mitmeid lõike, mis teeb päeviku iseäranis väärtuslikuks allikaks nõukogude igapäevaelu mõistmisel. Kui üks vene majaperemees püüab Kapstast ja tema sõbrannat Katit korterist välja visata, mobiliseerib Kapstas selle takistamiseks kõik talle kättesaadavad retoorilised jõud. „Siis kargas mul mõõt täis,” kirjutab Kapstas. „Kargasin ta [peremehe] nina alla ja karjusin „Ma lasen teid Siberisse saata, teie olete вpar народа. Kohe lähen annan teid ülesse.” Kapstas kirjeldab, kuidas ta paneb palitu selga ja läheb demonstratiivselt õue, kui korraga märkab enese aimamatagi „oma sõnade tagajärge”. Perepoeeg

jookseb meeleheitlikult Kapstasele järele ja hakkab anuma: „„Tule kallis Luise, ära mine meie peale kaebama. Isa on hirmus äge, sa ära pane teda tähele. Ära mine kaebama. Mis sa sest saad, kui ta vangj pannakse?“” Ka perenaine muutub korraga lahkeks, peseb tüli käigus poriseks saanud linad, toob kaks liitrit kooresegast haput piima ja keedab tüdrukutele kartuleid, „söögu kullakesed”. (RA, ERAF.79.1.37, l 25–26)

Kapstase päevik pakub suurepäraselt allikmaterjali nõukogude argielu võimuvahekordade analüüsimiseks. Kirjeldused rohketest konfliktidest nii kodus kui ka tööl tõendavad ühelt poolt küll nõukogude ühiskonna igapäevaelu teada-tuntud vägivaldsust, aga teiselt poolt ka selle ühiskonna dünaamilisust. Viimase puhul ei kehti tavaarusaam, mille järgi totalitarismi iseloomustab eeskätt absoluutne ülalt alla kontroll ja ühiskonna täielik passiivsus. Veel üks näide: oktoobri alguses süüdistab kohalik prokurör Kapstast tööpõlgurluses, kuna too on keeldunud töötamast tingimustel, mille järgi talle makstakse viljaga alles aasta lõpus. „Ma ei ole kahjuks mitte kahe küüruga kaamel, kes elab niikaua vanast rasvast, kuni uue söödamaa leiab. Ma ei oska söömata elada,” sähvab ta prokurörile. Viimane jääb enesele kindlaks ja tuletab Kapstasele meelde Lenini maksimi: kes ei tööta, see ei söö. Kapstas kirjeldab oma järgnenud vihapurset:

Mu hari tõusis. Vaene mehike läks näost valgeks. Kokkuvõetult ütlesin järgmist: „Teie olete üks tuim, harimatu inimene. Te ei seisa oma teenistuse kõrgusel. Te olete töötava rahva vaenlane. Teie ei hoiä Leninliku-Stalinliku kohtu poliitika kõrget õilsust. Olete poliitiline kirjaoskamatu. Teid tuleb frondile saata. Ma akteerin teie tegusid, teie evakueeritute kohtlemisi ja saadan selle Kuibõševi. Teid saadetakse frondile. Prokurör peab olema seaduse silm, aga seadusel ei ole vaja teiesugust pimedat silma.” Pohla, argpüks, ei julgenud kõiki ilusaid sõnu tõlkida. Mees jäi tummaks.

„Kes te, te olete, sms. Kapstas?”

„Olen rahvasaadik (unustasin ütlemata täiendavalt, et maakonna täitevkomitee määratud, mitte volitatud liige), eestlanna, ülikooli haridusega, praegu Заготовочно⁵ brigadiriks.” Ütlesin ühe hinge tõmbega. (RA, ERAF.79.1.37, l 30)

Kapstas võtab juhtumi rahulolevalt kokku: „Sellega saab läbi lüüa [---] Siin maksub üldiselt olukord, et mida tähtsam ja suurem mees, seda enam karjub. Tahad end tähtsaks teha, karju palju. Kõik sind kardavad. Tulen prokuröri juurest ära võitjana.” (RA, ERAF.79.1.37, l 30, 30p)

Kapstase kirjeldused nõukogude igapäevaelu vastasseisudest annavad kinnitust Jan Grossi (2002: 117–122) teesile, et võrreldes liberaalse või autoritaarse süsteemiga polnud nõukogude totalitaarse ühiskonnakorra eripära niivõrd privaatsfääri allutamise avalikule huvile (ka liberaalne ja autoritaarne kord võivad pealetükkivalt sekkuda inimese eraellu), kuivõrd avaliku sfääri privatiseerimine. Viimase all peab Gross silmas olukorda, kus üksikisiku erahuvide realiseerimiseks on talle kättesaadav režiimi repressiivorganite kogu jõupotentsiaal – ja seda ilma aeglase

⁵ Akronüüm nimetusest *управление по заготовкам зерна* (vn 'teraviljavaruumpunkt').

ja kulukate seaduslike instantsideta. Erahuvi ei tuleks siinjuures mõista tingimata liberaalse subjekti nutika oportunismina. Kapstas ei haara „rahvavaenlase” silte küüniliselt, vaid apelleerides (ka enda jaoks) nõukogulikule arusaamale sotsiaalsest õiglusest: *kodanlik rämps, rahvavaenlased ja sabotaažnikud* on tema jaoks reaalsete ja tähendusrikaste ühiskondlike kategooriate nimetused. Ometi ilmneb Kapstase ülestähendusest siiski teatav hämmastus selle üle, et tema ähvardustel ja sõnadel on vahetu mõju ja tegelikud tagajärjed. Tõstatuvad küsimused: milline oli Kapstase enda sotsiaalkultuuriline taust ja mis rolli mängis see tema subjektiveerumisprotsessis? Kapstase isiksus ei kujunenud ju mitte äsjase suure terrori järgses Nõukogude Liidus, vaid noore naisena kapitalistlikus ja suhteliselt liberaalses Eestis.

Elu noore naisena

Nähes, kuidas Luise Kapstas on omandanud nõukogude tsivilisatsiooni igapäevaelu reeglid, kuidas ta endiselt armastab kommunismi, vihkab kapitalistlikku korda ning paneb jätkuvalt lootusi uue ühiskondliku puhastuse lunastavale jõule, võiks küsida: kas temast on kujunenud puhtakujuline nõukogude inimene? Kas temast on saanud nõukogude tsivilisatsiooni produkt, päriselu *Homo sovieticus*, kes on eristamatu teistest Volga-äärsetest elanikest?

Oma päevikus Kapstas seda siiski tunnistada ei soovi. Hoolimata kommunistlikust enesesisendusest, väljendab ta korduvalt ebameeldivustunnet enda assimileerumise suhtes. Ühes sissekandes jutustab Kapstas jalutuskäigust kolhoosi ümbruses, kus heidab pilgu üle Novaja Grjaznuhha trööstitu külakeskuse ja tunneb end kui võõral planeedil:

Seisan küla otsas. Mu ees on rohtunud tänav kitsede ja kanadega. Kondine sigudik tuhnib ninaesist. Majadele võiks panna sildid, et oli kord... Vaatlen küla ja vaatlen... Nagu ei mahu mõttesse, et mina ka olen gräsnuhalane. Koputan otsaette, et ärgata halvast unest. Mul on hirmus tahtmine haarata paberit ja kirjutada följeton teemal „Kolhoos rikkas Sarmaatias”. See följeton on mul silme ees... (RA, ERAF.79.1.37, l 18)

Irooniline toon läbib mitmeid Kapstase nõukogude tegelikkuse kirjeldusi. Need vahelduvad melanhoolsete ja traagiliste momentidega, mis annab alust pidada irooniat omamoodi kohanemisstrateegiaks. „Uus „köide” minu „suurte tegude raamatust” peab kandma tiitellehte „Lööktööline”” kuulutab ta pärast brigadiriks saamist. „Pilt kujutagu puulabidaga laptides⁶ halli vatijopiga eite, laptid ja kottidest jalakaltsud jalas. Tagaplaanil mõõtmatud mäed, Volga. Siis hanereas mina ja mu brigaad. Tahtmatult tuli meelde, kuidas seitse rätseppa türgi sõtta läksid.” (RA, ERAF.79.1.37, l 32) Selline eneseirooniline kõrvaltvaade sulandumisele räbalates kolhoosieitede massi kriipsutab ometi alla tunnetatud teadlikkust enda eripäras. Kapstas pühendab palju päevikuruumi Eesti ja nõukogude elukeskkonna võrdlusele nii olmes, riietuses,

⁶ Вн лантти 'viisud, pastlad'.

käitumisnormides kui ka sugudevahelistes suhetes. Neist võrdlustest ilmneb, millise sotsiaalkultuurilise pagasi on ta tulnukana Eestist kaasa toonud.

Kapstase sooidentiteet on kahtlemata variatsioon 1930. aastate „uuest naisest”, kes kinnitab oma õigust nii poliitilisele enesemääramisele, tööle, seksuaalsusele kui ka naiselikkusele.⁷ Teel tagalasse kirjeldab Kapstas mitmeid flirtimis- ja kurameerimisepisoodide, ka juhuslikke seksuaalvahekordi. Ta ei häbene väljendamast oma seksuaaltungi ega ka seksuaalfantaasiad, milles annavad tooni seiklusjanu, sõjaromantika ja mundrimehelikkus. Ühes sissekandes jutustab Kapstas halvaendelisest juhtumist Jaroslavli ümberistumispunktis, kus ta jääb rongist maha ja nõukogude julgeolekumehed viivad ta jaoskonda. Kui paberid saavad kontrollitud, hakkab karmide spionaažisüüdistustega alanud ülekuulamine muunduma aga juba „tsut-tsutilt kurameerimiseks”. „Kuradi kahju, et ma ei oska vene keelt,” kurdab Kapstas. Pihkvast evakueerumisel kirjeldab ta kirglikku ööd vene komandöriga: „See oli jumalik öö; lahing-tulevärgi ja lõõtsmooniku ja laulu taustal, armatseda tundmatu mehega. Ainult tänaseks, homme unustada.” Romantikat jätkubki vaid üheks ööks. Järgmisel päeval kirjeldab Kapstas oma „unustamatu öö kangelast” juba proosalisemalt: „Tal on labane nägu, karvane lõug. Ta haiseb tolmu ja higi järele. Kui ta naerab, siis paistavad kollased, pesemata hambad. Suu nurgas tolknab isekeeratud plotski. Nagu petserlane, kalavenelane.” (RA, ERAF.79.1.37, l 3p, 4, 8, 8p)

Tagalaelu raskustega rinda pistes ei häbene Kapstas ressursina kasutada ka oma noorust ja naiselikkust. Ta ei kadesta eesti ja juudi naisi, kes vastutavad laste ja vanurite eest ning on koormatud kõige tipuks ka reisipagasiga. Hoolimata talle kohati peale tikkuvast üksindusängist („Järsku tunnen, et olen üksi maailmas, nii üksi, nagu suures ääretus metsas”), näeb Kapstas noore üksiku naisena evakuatsioonis võimalust pääseda oma provintslilikust eksistentsist, rahuldada rännukihku ja seiklusjanu. „Esimest korda elus tajun oma viie meelega, et hea on olla tütarlaps pikkade blondide lokkidega, roosade põskedega, hea on olla kahekümne kahe aastane. Sa vaatad meestele sügavalt silma ja nende süda kukub saapa säärde,” kirjutab Kapstas. (RA, ERAF.79.1.37, l 7p, 8, 8p, 10p) Keelebarjäär pole siin sugugi takistuseks. Ühes sissekandes kirjeldab ta armuseiklust vene miilitsaga, kellega flirtides ilmneb ka Eesti ja nõukogude Vene oludes üles kasvanud inimeste mõneti erinev arusaam moodsa aja kurtuaasiast:

Punase mütsiga kõrgem vormikandja jalutab ikka mu kõrval. Kõnelda me ei oska, me piirdume silmategemise ja teineteisele naeratamisega. Teil leiba on, saan aru ta küsimusest. Raputan pead ja püüan mõista anda, et sooviks küll parema meelega saia, keeksi või kooki, aga ta ei saa minust aru, sest ostab mulle pika pätsi leiba. Mositan juba mokke. Kes ostab daamile siis leiba? Aga ta ostab mulle veel kakskümmend pirukat. (RA, ERAF.79.1.37, l 8p)

⁷ Naise õigust seksuaalsusele kirjeldab Vaher hiljem ka autobiograafiliste sugemetega „Rindeõe” kangelanna Katri enesepeegelduste kaudu: „Katri arvates oli lollus nõuda kahekümnenda sajandi neljakümnendate aastate naiselt mingit voorusevööd” (Vaher 1965: 19).

Eesti sotsiaalkultuuriline ladestus väljendub Kapstase päevikus ehk kõige ilmekamalt viisis, kuidas ta kujutab teisi nõukogude naisi. Vahel näib Kapstas end koguni lõbustavat nõukogude naiste veidra riietuse ja väljanägemise kirjeldustega:

Salkkond tütarlapsi tuleb söögisaali. Kõigil on omapärased torusse keeratud juuksed. Kah soengumood! Nad kannavad pooleni sääreni seelikuid, valgest pesuriidest pluuseid ja puuvillasest riidest kostüümijaki taolist asjandust. Neil on kotid ja kompsud käe otsas, ühel koguni hall kott selga seotud. Ma ei saa aru, kuhu klassi, kas tööliste või talupoegade hulka nad kuuluvad?! Või töötav intelligents. Ei või olla. (RA, ERAF.79.1.37, l 17p)

Nõukogude tagalas kogetud vaesusele, kultuurilisele mahajäämusele ja hallusele vastandab ta omaenda päritolu ja ka oma kõrgemana tunnetatud poliitilise teadlikkuse, nihestades sel viisil olulisel määral oma varasemaid arusaamu nõukogude Vene ja Eesti võrreldavast arengutasemest. Päevikust leiab nii kultuurilise, poliitilise kui ka rassilise-rahvusliku üleoleku väljendusi, mida võib mõista kui üldist tsivilisatsioonilist üleolekutunnet. Esimest korda tšuvašse kohates märgib Kapstas päevikusse, et „Tšuvaš tahab olla soomeugri rahvatõug, eestlase hõimlane. Mina igatahes protesteerin” (RA, ERAF.79.1.37, l 10), ning kirjeldab hiljem oma vulgaarset tšuvašist brigadiri: „Pikk, kandilise näoga. Oi, oi, suguvend ja hõimlane, kui hirmus sa oled!” (RA, ERAF.79.1.37, l 18p) Kapstasele teeb nalja, kuidas ühel vene eidel ripuvad koduseinal kõrvuti ikoon ja Stalini pilt. „Vanajumal ja Stalin seisavad sõbralikult siin teineteise kõrvul,” ironiseerib Kapstas vene külaelu üle, olles ise mõistagi teadlik ateist (RA, ERAF.79.1.37, l 4). Tšeboksarõ linnas peatudes ostab ta sõbranna Elliga turult Valga rahalaekast võetud 1500 rubla eest Riia juudi naiselt tema tüüfusse surnud tütre riidekohvri. „Nüüd me oleme daamid, sest panime end riidesse,” vahendab Kapstas sõbrannade jagatud heameelt, „Meie, kaks lastud varest näeme jälle välja inimeste moodi, keda võib lasta isegi Tallinna äärelinna tänavaile” (RA, ERAF.79.1.37, l 11p, 12). Kapstas ei varja oma uhkust ja üleolekutunnet, kui kohalikud kolhoosnikud neid ja nende riideid piidlevad, ja kutsub taevast appi, kui ühe kleidi õlise tagalatöö käigus ära rikub: „Oi Jeesus, Maarja, Peetrus ja ingel Kaabriel. Täna pidi õliseid traktorirattaid lapiga ja harjaga küürima. Mu roosa kleit on mokas. Õliplekid ei lähe enam välja.” (RA, ERAF.79.1.37, l 16p) Kui Valga linnapea Kristjan Kukk Ellile järele tuleb, riietab viimane end mehe jaoks siidkleiti, ning Kapstas, täheldades vene perenaise suuri silmi, ei suuda varjata oma üleolekut justkui ajastute jagu mahajäänud vene talupoegkonnast:

Elli lõi nagu paabulind õitsele. Jälle ta kannab Riia õnnetu juudipreili siidikleite. Jälle kolhoosi inimesed vahivad teda ammuli suudega järele. Meie perenaine küsib, et kas Elli oli kuninga, Eestimaa tsaari sugulane? Perenaine ei usu, et meie väiksel kodumaal kõik nii riides käisid. Tal on õigus – meil oli palju vaeseid inimesi. Aga meie inimesed varjasid oma vaesust. (RA, ERAF.79.1.37, l 20)

Kapstas kirjeldab vastikustundega oma majaperekonna alalõpmata kaklevaid lapsi, 16-aastast Marusjat („Iga teine tüdruk on Marussja” (RA, ERAF.79.1.37, 18p)) ning tema tiisikusehaiget venda Vanjat. Kapstas näeb neis järjekordset tõendust kohaliku elu närususest ja kultuuritusest, asetades end seejuures kõrgemast tsivilisatsioonist pärit vaatleja positsiooni:

Marussja nimeline tüdruk. Pidavat olema kuueteistkümne aastane, aga paistab olevat kolmekümnene. Juuksed sorakil, üll mingi vormitu ja inetu seelik ja puuvillane jakk. Suu viltu, ees rodu hõbe (või plekist) hambaid.

[---]

Vaanja leidis ahju tagant Marussja menstruatsiooni sidemed ja viis need maja ette alale. Plika võttis mustad kaltsud ja lõi nendega poisile näkku. „Ta on täitsa kaabakas,” iseloomustas tüdruk mulle venda. [---] Vaanja on harimatu külapoiss, ropp, häbematu ja ulakas. Ta on kümme klassi lõpetanud, aga sellepeale vaatamata metsamees. Praegu ta vingub, et Marussja lõõnud tal hambad kurku, temal, haigel inimesel. Tüdruk karjub ahju tagant, et tuleb ja lööb tal veel nina ka peas viltu ja torkab ühe silma ka välja. Litsid ja tuberkuloossed kuradid lendavad vastastikku ahju tagant narile ja narilt ahju taha. Istun akna all ja kirjutun ehavalgel [---] Vaatan pealt poisi ja plika kaklust nagu teatritükki. (RA, ERAF.79.1.37, l 31, 31p)

Kapstase Eesti sotsiaalkultuurilisest miljööst pärit sooline identiteet põrkub tervalt nõukogude soopoliitika ja igapäevase sugudevahelise suhtluse maneeridega. Tema päevikut läbivad kirjeldused rohkest naistevastasest vägivallast (ka sõnalisest), rutiinsest käperdamisest ja vähemalt ühest vägistamiskatsesest. Need kirjeldused toovad reljeefselt esile nõukogude korra patriarhaalse mõõtme, mida ei tuleks aga tõlgendada pelgalt režiimi võimetusena ületada traditsioonilisi soonorme (Annuk 2015: 70). Pigem pakub Kapstase päevik väärtuslikku allikmaterjali sellest, kuidas Nõukogude Liidu naisküsümuse lahendamiseks kuulutamise ning süsteemi enda poliitiline dünaamika – halastamatu klassivõitlus, forsseeritud industrialiseerimine ning kaelamurdev stahhaanovlus – andis soolisele diskrimineerimisele selle eriomase sotsialistliku kuju. Stalini pealtnäha konservatiivset soopoliitikat – abordi keelustamist, emaduse ja seksuaalse karskuse propagandat – on tihti peetud kommunismi emantsipatoorse missiooni katkestuseks ning märgiks režiimi mandumisest traditsionalismi. Kuid selline järeldus on ekslik. Nagu David L. Hoffmann on näidanud, tuleks nõukogude pronatalistlikku poliitikat vaadelda üleeuroopalise rahvastikuskasvu taotleva poliitika ühe variandina. Selle poliitika nõuded polnud tingitud mitte režiimi konservatiivsest „degenereerumisest”, vaid modernse massisõja tarvidustest ning tööjõu taastootmise rahvusvahelisest rivaliteedist. Nõukogude soopoliitika tegi eriliseks üksnes see, et riik nõudis naistelt lisaks emarollile endiselt ka täisväärtusliku tööjõu rolli – nagu bolševism oli ometi alati lubanud.⁸ Nii mobiliseeris Nõukogude

⁸ Frances Lee Bernstein (2007: 5, 6, 13) ja Hoffmann (2011: 142, 143) on osutanud, et Stalini-aegse Nõukogude Liidu seksuaalpoliitika ei pöördunud mitte tagasi traditsiooni juurde (st tsaristlikku mudelisse, mille kohaselt seksuaalkäitumine kuulus kiriku jurisdiktsiooni), vaid viis ellu 1930. aastate seksuoloogide arusaama seksuaalsest normaalsusest.

Liit ka naissoo meestega „võrdõiguslikel” alustel sotsialistliku ülesehitustöö tormijooksule. Igapäevaelus pani režiim sellega naiste õlule topeltkoormuse ning üheskoos ametlikult kultiveeritud maskuliinse sõjakuse ja drakooniliste töödistsipliini seadustega lõi see naistele eriti julma ning toksilise elukeskkonna, iseäranis kunstlikult vaesustatud kolhoosisüsteemis. (Hoffmann 2003: 111–117)

Päevikus väljendab Kapstas korduvalt rahulolematust nõukogude ametnike ja ülemuste ülekohtuga naiste suhtes. Ta tajub karjuvat ebaõiglust selles, kui üks kolhoosibrigadir sunnib rasedat valgalannat Friida Tederit põllutööle.

Ta [brigadir] ei saa aru, et Friida ei saa töötada, kuna ta kannab seitsmendat kuud. Esimees ütleb, et põllul on parem sünnitada. Ainult lõunavaheajal. Siga ja elajas [---] Meid kahte ta ei puutu, aga Juulit püüab alati käperdada. Friida ei saa leiba. Miks jäetakse rase naine N Liidus hooleta ja leivata? Kas me oleme sattunud hullumajja? Mis koht on St[araja] Maina? Kas see on sabotaažnikkude pesa? Ei ole, kes vastaks me küsimustele. (RA, ERAF.79.1.37, l 22)

Kapstase solidaarsus ei piirdu üksnes eestlastega. Ta kirjeldab vastikustundega Staraja Maina rajooni viljakogumispunkti ladude ülemat Pestussovi, kes sõimab laonaisi „lehmadeks, mädamune munejateks kanadeks, surnud hobuse oksenduseks” (RA, ERAF.79.1.37, l 29). Kapstas elab suure empaatiaga kaasa kuue alaealise lapse ning kahe vanuri eest hoolitseva üksikema, tatarlanna Fedosja Mihhailova kinnipidamisele, kui Pestussov võtab naise vahele 2,3 kilogrammi leiva varastamise eest.

Ta otse anub halastust. Südantlõhestav pilt Zagotzerno õuel. Naine nutab ja laseb põlvili ning püüab Pestussovi kasuka aläärt suudelda. Mees tõukab teda jalaga: „Neetud varganägu. Vargusega sa oma pere toidad. Kes sul lehmäl käskis nii palju [lapsi saada] – leppinud vähemaga, siis sul oleks vähem kutsikaid, sa tiiras lita.” Naine ahastab ja palub [---] Mis sa hädaga teed, varastad, et mitte nälga surra, haliseb Kadakova tasa. Märgates, et mina teda kuulan, läheb ta ruttu kontoriesikusse. [---]

Täna oli Feodosja Mihhailova kohus ja naine sai üks aastat vangistust edasikaebamisõiguseeta. Ta viidi vangivalvurite vahel minema. Lapsed, kolm vanemat, olid kohtusaalis, hakkasid karjuma kui vangivalvur ema välja viis. Käisin Fedosja onnis, mis on mäe sisse kaevatud koobas. [---] Lapsed on nüüd üksi, ema viidi ära... Süda väga valutab. Miks olen nii rumal ja muretsen nende pisikeste pärast? Mis see minu asi on? Aga ma ei saa rahu. (RA, ERAF.79.1.37, l 33p, 34, 37p, 38)

Tegelikult ei pea lugema üksnes Kapstase isiklikke muljeid, et täheldada, mil viisil ideoloogiline diskursus, nagu klassivõitlus, võis igapäevaelus väljenduda soolise diskrimineerimisena. Viimane torkab teravalt silma Kapstase parteist väljaviskamise protokollis 1941. aasta mais, mil kaasparteilased kritiseerisid teda muuhulgas tõrjuvas suhtumises (mees)töölisesse.

Sms Aleksejev: Kui raudteetöölised kodanlise korra ajal kaevasid teed raudteel, miks läksite neist kaugelt mööda ja mida ütlesite neile?

Sms Kapstas: Läksin neist kaugelt mööda mitte kui töolistest, vaid kui meestest, olin noor tüdruk. See oli see vahe, mis on mehe ja naise vahel. Ei mäleta, mida olen öelnud. Tean, et parteilasena pole eksinud.

Sms Madal: Töötasime raudteel Kaagjärves Teie talu lähedal, sms Kruuska pöördus mingi hüüdega Teie poole, Teie vastasite: „Labidamees, vaata kus su labidas on”.

(RA, ERAF.14.1.2, l 77)

Kõigist neist igati teadvustatud diskrimineerimiskogemustest hoolimata ei muundu Kapstase soolisis aga kunagi nõukogude korra kriitikaks ega iseseisvusaegse Eesti nostalgiks.⁹ Kapstas näeb kogetud ahistamise taga nõukogude kollektivistide piiratust, koguni poliitilist sabotaaži, aga mitte mingil juhul bolševismi sisemist vastuolu. Valga kommunistlike naiste pahameel ei välju nende privaatsfäärist. Paremalt juhul tuntakse teineteisele kaasa, pakutakse emotsionaalset tuge, põetatakse üksteist. Meeste-naiste suhetes jäävad suuresti valitsema tollal loomulikuks peetud hierarhiad. Valga kommunistlike naiste suurim unistus on, et nende mehed tuleksid ja päästaksid neid kolhoosielu viletsusest. „Kristjan jalutas Elli kõrval nagu kuningas,” kirjeldab Kapstas Elli lahkumist oma mehe Kristjan Kukega. „Kõik naised kadestavad Ellit – igauks ootab oma meest.” Kui sõbranna Katil tekivad verejooksud, kaebab Kapstas: „Kus ta mees on, et ta ei tule teda põrgust päästma!?” Et seitsmendat kuud rase Friida alla ei annaks, varjavad naised kollektiivselt fakti, et tema mees Leo Teder hukkus metsavendade kuuli läbi veel suvel Eestis (RA, ERAF.79.1.37, l 19, 20, 32).

Naiste vastastikusel toel on ka piirid. Valga naiskommunistid pole parteiheidikust Kapstasele tingimata kõige sõbralikum seltskond. Tema esimene kokkusaamine Valga naistega Staraja Mainas kulgeb esialgu küll rõõmsa taaskohtumise tähe all, kuid rebib lahti ka vanu haavu. Vana keelepeks taaselustub.

Kõik Valga naised ja mehed, kes pole Võšinskis on Staraja Maina rajoonis kolhoosis. Elul pole viga. Seal on Murutar Linda mehega, Virve, Kati, Kukk Hili, Urb Alide, Pohla Marie, Madal Emilie (oh jeesus, Kristus!) ja Kattai Erichi perekond. Meie lähme sinna.

[---]

Saabus Ida Valk Võšinskist, Murutar Linda auväärt ema. Nüüd on endine Valga klatšikolmik L. Murutar, I. Valk ja E. Madal koos. Oh mina vaene – algab jälle musta pesu pesemine nii, et vaht lendab üle pea. Ida toob Võšinskist uudiseid kaasa: Joakit Ella ja Aire Elsa varastanud ära ämbritäie evakueeritute võid, Päss Aurille „lõõnud litsi”. Halb seltskond temale. Mis tema siis teinud? julgen küsida. Ida ei taha sel teemal

⁹ Ei tasu unustada, et nõukogude-eelses Eestis kehtis perekonnaseadusena endiselt tsariaegne Balti eraseadus, mille kohaselt naine kuulus mehe eestkoste alla. Seega võib arvata, et emantsipeerunud kommunistliku naisena ei tulnud Kapstasele pähegi iseseisvusaegset soopoliitikat taga igatseda, olgugi et naiste igapäevaelu oli Eestis märksa vabam kui Nõukogude Liidus.

rääkida. Viimati ütleb, et tal on tervis halb, ta olnud haige. Niisugune korpulentne daam ja haige? Ma luban endale omaette naerda... (RA, ERAF.79.1.37, l 17p, 26p)

Ühel hetkel satub Kapstas põetama tähnilisse tüüfusesse haigestunud Emilie Madalat, naist, kelle pealekaebamise tõttu ta neli kuud tagasi parteist välja visati („Oli ju Madala ema see, kes valmistas mulle nii palju kibedaid päevi”). „Kas sa uhke töölisklassi huvide eest võitleja võisid aimata, et kulaku tütar põetab sind ja toob sulle oma kätetööga teenitud leiba?” näeb Kapstas situatsioonis saatuse irooniat. Naiste omavahelises vestluses tunnistab Madal, et tegelikult ta ei tundnudki õieti Kapstast, ning meenutab episoodi 1930. aastatest Valga rongijaamas, kus Madal oli saatmas Tartusse oma tütar Alvit ning nägi teda Luisega vestlemas. „Mäletan, et käisid hästi riides. Sul oli kasukas,” meenutab eluaeg koristajatööd teinud Madal, mille peale Kapstas küsib mõttes pahaselt: „Kas ma olin paremini riides Alvist?” (RA, ERAF.79.1.37, l 32, 34p, 36p)

Ilmneb taas, kuidas esimese nõukogude aasta riiklikult sanktsioneeritud klassivaen võis tärgata täiesti kohalikest ja pealtnäha tähtsusetutest muljetest, kus ainuüksi inimese riietus võis toimida klassivõitluskursuse modaalsusena. Pärast mitut külaskäiku lepivad Kapstas ja Madal siiski ära. Kulaku tütar kirjeldab rahu sõlmimist vana töölisnaisega pea melodramaatilises võtmes, tõepoolest, omamoodi „bulvarikirjanduse” keeles. Ometi väljendab tema keelekasutus ennekõike poliitilist võitlust ja ideoloogilist enesemääramist.

Meie siis rääkisime, mina ja Madala ema. Ma olen nii õnnelik, nagu oleksin kohanud ilmsi oma ema. Vähe on sõnu, mis me vahetasime aga süda on kergem.

[---]

Me rääkisime täna Madala emaga vanadest asjadest ja ühistest tuttavatest ja kõigele lõpuks ütles ta: „Sinul on pealehakkamist. Sa lööd elus läbi...” Täna sind, sa ütlesid õieti, sest oma elu suurima võitluse olen võitnud – see oli võitlus sinuga.

(RA, ERAF.79.1.37, l 36–37p)

Ideeline eestlane

Oma päevikutest inspireeritud romaanis „Rindeõde” esitab Luise Vaher esimese nõukogude aasta kohta järgmise tõdemuse: „Uus võim saabus peaaegu, et üleöö, aga vanad tavad, harjumused ja kõik muu ei muutunud nii kärmelt-kähku” (Vaher 1965: 34). See tõdemus kehtib kahtlemata ka Vaheri enda ning teistegi Eesti (uus)bolševike kohta, kes Nõukogude okupatsiooni ja anneksiooniga hakkasid defineerima oma mina revolutsioonidiskursuse kaudu.

Käesolevas artiklis olen soovinud näidata, et kommunistliku minapildi kujundamine ei tähendanud tingimata indiviidi võõrandumist oma sotsiaalkultuurilisest miljööst ja rahvuslikust identiteedist ega ka viimase ainumääravat rolli subjektsuse määramisel. Pigem annab Luise Vaheri juhtum tunnistust n-ö nõukogude eesti subjekti kujunemisest ehk inimesest, kes tegi oma teadvussiirde suuresti olemasoleva

identiteedi pinnalt ja väljendusviiside kaudu (võiks küsida, kas mitte siit ei võiks otsida nn rahvuskommunismi sündi?). Kui võrrelda Luise Kapstase Nõukogude tagalaelu muljeid mõne mittekommunistist eestlase omadega, ei pruugi need kirjeldustes teineteisest oluliselt erineda: seesama vene elu tragikoomika oma vaesuse, rüpasuse, vägivaldsuse ja kultuurilise mahajäämusega, sekka hea sõna venelaste pehmet südamest. Tähtis on aga see, et nad eristuvad järeldustes. Kapstas kujutleb end kohalike venelaste, tatarlaste ja tšuvašsidega võrreldes tsivilisatsiooniliselt arenenu-mana, samamoodi nagu tal on arusaam oma kõrgemast poliitilisest teadlikkusest. Kapstas ei tunneta end kohalikest paremana mitte üksnes eestlasena, vaid ka kommunistina.

Luise Kapstase päevik seab kahtluse alla Eesti autobiograafilises ning sõjakirjan-duses täheldatud ideoloogia suhtes ükskõikse eestlase stereotüübi, keda Jaan Undusk on nimetanud „ideetuks eestlaseks” – suuri ideaale tõrjuvaks ellujääjaks, kelle jaoks ideede eest võitlemine on pigem „suurrahvaste töbi” (Undusk 2016; Kõresaar 2014). Undusk kipub liialdama väikerahvaste ja suurrahvaste vastandusega. Kapstase pä-
evik osutab, et ka eestlane võis mõelda „suurelt” ja võitluslikult ning mitte masinli-
kult, totalitarismikoolkonna teesi kohaselt oma isikupära lahustades, vaid äärmiselt
personaliseeritud moel, kaasates ideoloogilisse subjektiveerumisprotsessi nii oma
varasema elu, identiteedi(d) kui ka kodusest kultuurimiljööst pärit ning eluteel õpi-
tud väljendusviisid. Kapstase päevikuvormis väljendatud ideed ja vaated võivad tun-
duda tänapäeva lugejale kummalised, sisemiselt vasturääkivad ja ilmselt üpris eba-
sümpaatsed, kuid pakuvad kindlasti ajastu tunnetusliku maailma kohta vahetumat
pilti kui ühiskondlike üldistuste poole püüdlevad ajalooromaanid või taasiseseis-
vumisjärgsetes tingimustes konstrueeritud autobiograafiad.

Vastupidiselt revisionistlikule sotsiaalajaloolisele nõukogude aja historiograa-
fiale, mis väidab, et nõukogude inimene oli eeskätt nutikas igapäevastrateeg (Mer-
telsmann 2011; Fitzpatrick 1999: 207), osutab Kapstase päevik, et ideoloogiliselt tun-
netatud minapilt ning nõukogude julma igapäevaeluga kaasnenud ellujäämiskultuur
polnud tingimata üksteisega vastuolus. Eesti kommunist võis nõukogude tegelikkust
kogedes pettuda, olla tunnistajaks ebaõiglusele ning ka ise kannatada – aga ta kan-
natas „dialektiliselt”, olles teadlik aja raskusest ning sotsialismiehitamisega kaasne-
vatest tagasilöökidest. Pealegi, need raskused võisid olla ajutised ning ületatavad –
näiteks järjekordse sõja või ühiskondliku puhastusega. Nii ei tuleks ka sulaagsete
(ideeliselt) kommunistlike kirjanike – Luise Vaheri, Rudolf Sirge, Paul Kuusbergi,
Ants Saare jpt – loomingu traumaatilisteks peetud elementides näha mitte niivõrd
varjatud vastupanu (Pilt 2013: 675), kuivõrd teadlikult kilbile tõstetud, n-ö elutõelist
tunnistust isiklikust ja ühiskondlikust lõivust, mida kommunistid olid pidanud (ja
olnud nõus) uue maailma loomise eest maksma. „Elu ei astunud meil siis kaugeltki
köps-kingadel,” nagu Vaher ise selle hiljem eufemistlikult sõnastas (Vaher 1961: 11).
Kohasem olnuks ilmselt Orwelli metafoor saapast trampimas inimnäol.

Käesolevas artiklis olen soovinud tõmmata tähelepanu seni suuresti kõrvale jae-
tud Eesti kommunistide rühmale – neile, kes elasid oma poliitilise ümberkujune-
mise läbi alles pärast Nõukogude võimu kehtestamist. Teiseks, olen soovinud üle-
tada Eesti elukirjutusliku analüüsi traditsioonilise lõhe, kus ühele poole asetatakse

n-ö poliitiliselt angažeeritud ebasiirad tekstid ning teisele mittepolitiseeritud, justkui ehtsad egodokumendid (vt nt Hinrikus 2016: 256, 279). Luise Kapstase päevik on näide egodokumendist, mis ei allu sellisele kunstlikule eristusele, kuna on samavõrd poliitiliselt angažeeritud kui ehtne. Selleks ei pidanud olema vasakpoolne tippintellektuaal, nagu Hans Kruus või Johannes Semper, et mõtiskleda ajaloo dialektilise kulgemise või oma isiku osa üle maailmarevolutsiooni lahtirullumises. Sellistes kategooriates mõtlesid ka provintsiaktivistid. Kapstase päevik tuletab meelde, et eestlane Teises maailmasõjas mitte üksnes ei elanud üle poliitilisi murranguid, vaid elas ka läbi poliitilisi ilmutusi ja muundumisi, vahel ka „usust” taganemisi. Mis kõige tähtsam, eestlane Teises maailmasõjas polnud ideetu *tabula rasa*. See, mil viisil ja millistes variatsioonides mõtestas ta oma mina moodsate ideoloogiate kaudu, väljaspool isiklikke, materiaalseid ja primaargrupi huvisid, väärib sügavamat uurimist ka edaspidi.

ARHIIVIALLIKAD

Rahvusarhiiv (RA)

ERAF.14 – EKP Valgamaa komitee

ERAF.79 – 249. Eesti Laskurdiviis

ERAF.9607 – Nikolai Karotamm – EKP tegelane ja majandusteadlane

KIRJANDUS

- Annuk, Eve 2015.** Soodiskursustest Eestis nõukogude perioodil. – Ariadne Lõng, nr 1–2, lk 70–89.
- Bernstein, Frances Lee 2007.** The Dictatorship of Sex: Lifestyle Advice for the Soviet Masses. DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Fitzpatrick, Sheila 1999.** Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s. New York: Oxford University Press.
- Gross, Jan T. 2002.** Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton: Princeton University Press.
- Hinrikus, Rutt 2016.** Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – R. Hinrikus, Kahe vahel. Artikleid kirjandusest ja elulugudest. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 252–285.
- Hoffmann, David L. 2003.** Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941. Ithaca: Cornell University Press.
- Hoffmann, David L. 2011.** Cultivating the Masses. Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939. Ithaca: Cornell University Press.
- Kotkin, Stephen 1995.** Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. Berkeley: University of California Press.
- Kõresaar, Ene 2014.** Veteranide elulugudest ja sõjamälu ühisusest. – Sirp 24. I.
- Mertelsmann, Olaf 2011.** Boris Raag – Hope of staying alive: Survival strategies of a Soviet soldier. – Soldiers of Memory: World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories. Toim Ene Kõresaar. Amsterdam–New York: Rodopi, lk 263–277.

Pilv, Aare 2013. Rudolf Sirge ajalooromaanidest. Katse lugeda nõukogude kirjandust uuesti. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 661–679.

Sortside saladused. III, Tartu punased kutsetööl. Koost Leo Levala. Tallinn: Tungal, 1994.

Undusk, Jaan 2016. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – J. Undusk, Eesti kirjanduse ilmavaatest. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, lk 792–808.

Vaher, Luise 1961. Sinu teoks teha, noor seltsimees. – Noorus, nr 10, lk 41.

Vaher, Luise 1965. Rindeõde. Tallinn: Eesti Raamat.

Kristo Nurmis (sünd 1984), MA, Stanfordini Ülikooli ajaloo osakonna doktorant (450 Jane Stanford Way, Stanford, CA 94305, Ameerika Ühendriigid), kristo@stanford.edu

The Vaher question. Soviet subjectivity in Luise Vaher's diary of 1941. Part 2

Keywords: World War II, diaries, gender history, ideology, Communism, subjectivity

This is the second part of an article that explores the 1941 diary of young provincial female Estonian Communist Luise Vaher (née Kapstas). The article focuses on the ideological and gender discourses in the diary and highlights its source value for the study of Soviet everyday life in general. Vaher evacuates to the Volga region with a mindset of a militant, true-believing Bolshevik, who labels everyday adversaries as “enemies of the people” and threatens them with the full potential of Soviet repressive power. Upon arriving in towns and cities on the banks of Volga river she is, however, struck by the wretched state of Soviet everyday life, its abject poverty, its technological backwardness, and cultural underdevelopment. Though these encounters challenge her belief in Communism (to the point of wishing to abandon politics altogether and begin a “new life as a young woman”), Vaher continues to embrace revolutionary dreams of social justice, a high-industrial future, and political purge. But the encounters with the Soviet reality also awaken her sense of Estonianness, as she considers herself culturally and politically (even racially) superior to the local population. Here, the article explores the socio-cultural baggage Vaher brings from her previous life in a capitalist and rather liberal Estonia, and how her life habits and cultural dispositions collide with the radical otherness of the Soviet civilization. In her observations, Vaher is particularly shocked by the brutal treatment of Soviet women, whom she describes as everyday victims of verbal and sexual abuse and draconian work-discipline laws. Nevertheless, these conscious grievances do not attain a level that would rattle Vaher's support for Communism. In the concluding remarks, I encourage further research on the ideological dimension of Estonian everyday thinking in 20th-century history.

Kristo Nurmis (b. 1984) MA, PhD Candidate, Stanford University, Department of History, (450 Jane Stanford Way, Stanford, CA 94305, USA), kristo@stanford.edu